



НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛІВІ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2025.102.1>

УДК 81'38

ШЕВЧЕНКОВЕ СЛОВО І ВИХОВАННЯ МОВНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

ЄРМОЛЕНКО
Світлана Яківна,

доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, головний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України;
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9916-4915

Svitlana
YERMOLENKO,

Academician of the NAS of Ukraine, Professor, Dr. Sci. (Philol.), Chief Researcher of the Department of Stylistics, Culture of the Language and Sociolinguistics, Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine;
4 Mykhaila Hrushevskoho St.,
Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com

У статті проаналізовано мову сучасних підручників з української літератури для 5–7 класів як навчально-дидактичний дискурс, у якому окреслено лінгвостилістичний потенціал мовотворчості Т. Шевченка та його роль у формуванні мовно-національної свідомості учнів. Наголошено на інтермедійних засобах, що їх використовують автори підручників у висвітленні біографії, творчості Шевченка-поета і Шевченка-художника.

Відзначено важливість такої рубрики, як «Читацький практикум» з проведенням конкурсу на вибір найкращого читця поезій Шевченка.

Зауважено, що поєднання в навчально-дидактичному дискурсі науково-популярного, публіцистичного, художнього стилів потребує більшої уваги до тлумачення семантики конкретних висловлень як знаків історії мови, пояснення авторських афоризмів. Висловлено критичні зауваження щодо стилю біографічних текстів письменника.

Ключові слова: навчально-дидактичний дискурс, біографічні тексти, взаємодія мистецтв, мова ліричної поезії Шевченка, крилаті слова.

*Шевченкова поезія невичерпна,
і кожне нове покоління відкриватиме
в ній свої культурні коди.
Григорій Ключек*

Нові підручники з української літератури мають оригінальне зовнішнє оформлення, а також додаткові можливості щодо використання візуальних, звукових джерел інформації, наявних у сучасному медіапросторі. Це нові засоби пізнання української національної культури в її часових і просторових вимірах: у розглянутих джерелах не тільки інформація про літературу, мову, а й про історію, живопис, музику.

Використовуючи узагальнене поняття «мова підручників з української літератури», розуміємо складність оцінки навчально-дидактичного дискурсу, який залежить від освітньої програми, рівня мовної підготовки учнів до сприймання текстів різних стилів, жанрів, призначення яких – виховувати освічених громадян України, формувати їхню мовно-національну свідомість.

Перед авторами підручників постає непросте завдання: як у навчально-дидактичних текстах досягнути розуміння сучасними школярами українського художнього слова, яке жило і живе в пам'яті українців у тих творах, що їх вік вимірюється століттями, а також слова сьогоденного, на яке відгукуються нові покоління людей. Важливо наголосити на доцільності таких рубрик у підручниках, як «Художнє слово в житті людини» (Борзенко-5: 9), «Художня література як мистецтво слова» (Заболотний-5: 4–6), «Художня література – духовна скарбниця людства» (Яценко-5: 5).

Аналіз художніх текстів у шкільних підручниках передбачає врахування віку здобувачів загальної середньої освіти для розуміння літературознавчих термінів, формулювання завдань, використання вправ для перевірки засвоєного матеріалу.

Початки словесного мистецтва – це інформація в підручниках про різножанрову українську народну творчість, фольклор: легенди, казки, загадки, прислів'я, пісні, фільми. Застосовуючи можливості інтернету в освітній сфері, учні мають змогу знайомитися з українською культурою в її найширшому розумінні, вивчати скарби сучасної української літератури, мови, збагачувати свій словник.

У підручниках з української літератури для 5–7 класів нашу увагу привернув розділ про життя і творчість Тараса Шевченка. Вчителі української мови та літератури добре знають, що факти про життя поета, його дитячі роки, наприклад, оповідання-уривок із книжки Д. Красицького «Дитинство Тараса» (Авраменко-5: 271–274), спогади про нього допомагають глибше розуміти зміст його поезії. У збірнику «Культура слова» Вікторія Сичова в статті «Шевченкові тексти і тексти про Шевченка» поділилася досвідом викладання творів Кобзаря. Наголошуючи на стилістичній ролі повтору в поезії «Мені однаково», вона звертається до одного зі спогадів про поета й унаочнює природу глибинних народнопісенних джерел його мови: «...Пантелеймон Куліш 1847 року одружився з поетесою Олександрою Білозерською, відомою під псевдонімом Ганна Барвінок. Боярином на цьому весіллі був Тарас Шевченко. У спогадах нареченого читаємо: “Як же почули Шевченкове співання, ушухли всі так, наче зостався він один під вечірнім небом, викликаючи дівчиноньку свою вірную. Порвалися разом усі розмови й між старими, й між молодими. Посходились з усіх світлиць гості до зали, мов до якої церкви”» [Сичова 2014: 263]. Цей спогад свідчить і про музичне обдарування Шевченка, що закономірно позначалося на інтонаційно-ритмічній своєрідності мови його поезії.

У розділах сучасних підручників, присвячених Шевченкові, багато інформації про музику, живопис, загалом про осмислення постаті Шевченка, значення його творчості в історії української культури.

Візуальне оформлення текстів у підручниках органічно доповнює, урізноманітнює загальнокультурний зміст навчально-дидактичного матеріалу. Це й портрети Шевченка на тлі карти України, автопортрети та їх переосмислення у творчості сучасних художників. У рубриці «Цікаво знати» (Заболотний-5: 95) є інформація про найменшу у світі книжку – «Кобзар», яку створив український майстер Микола Сядристий, і про найбільший портрет-графіті Тараса Шевченка на багатоповерхівці в Харкові (пор. іншу форму повідомлення про цей факт – ‘мурал на стіні 16-типоверхового будинку в Харкові’), а також розповідь про портрет Шевченка черкаської художниці Н. Никифорової, виконаний із камінців, на яких зображено гетьманів України (Качак-5: 132), інший портрет Шевченка цієї художниці [у підручниках є варіанти написання цього прізвища *Нікіфорова* (Борзенко-5; Яценко-5)], доповнений малюнками дітей.

Підручники подають факти з історії життя поета, розповідають про вплив його поезії на пробудження національної свідомості українців. Багато пісень на слова Кобзаря відомі як народні пісні, а творцями музики були конкретні люди, наприклад, автор музики відомої пісні «Рече та стогне Дніпр широкий» – Данило Крижанівський. Цінна інформація про пам’ятники Шевченкові в Україні й у світі, з відповідними знімками, зокрема про один із останніх – у Флоренції (скульптор Олег Пінчук) (Чумарна-5: 141).

У сучасних підручниках багато репродукцій картин (серед них і Шевченкових), що допомагають розвивати асоціативне мислення учнів.

Подібно до того, як змінюється характер пам’ятників Шевченкові, бажання бачити поета на сучасних портретах молодим, не в кожусі, не в смушевій шапці, змінюється й характер сприймання, розуміння поетових текстів.

Саме підручники з української літератури, пропонуючи аналіз, пояснення художніх образів у поезії Шевченка, мають розкривати глибокий зміст й естетичну природу авторського слова як характерну ознаку мовно-національної свідомості, світогляду, ментальності українців. Адже минають століття, а численні крилаті вислови, пророчі слова, естетично досконалі фрази поета, що відтворюють природну інтонацію української розмови, звучать так, ніби висловлені сьогодні.

Ознакою сучасної культури, пов'язаної зі сферою освіти, може бути формулювання такого завдання: *Чи є пам'ятник Кобзареві у твоєму селі / місті? Зроби селфі біля пам'ятника й придумай цікавий підпис, використовуючи рядки віршів Тараса Шевченка* (Калинич-5: 133).

Один із підручників прикрашає світлина оригінальної скульптури з написом «Писав я вірші в бур'янах». Рядок «Писав я вірші в бур'янах» не є прямим цитуванням з творів Тараса Шевченка. Він може бути частиною твору «У бур'янах» Степана Васильченка, який описує дитинство Шевченка). Цю скульптуру (автор Анатолій Куш) було встановлено 1989 року біля села Шевченкове (сучасна назва Кирилівки, що на Черкащині, де виріс поет). На жаль, 2016 року пам'ятку культури викрали нелюди. Знайомлячись із фотографією в підручнику, пригадуємо Шевченкові слова: *зроблю / Маленьку книжечку. Хрестами / І везерунками [візерунками] квітками / Кругом листочки обведу. / Та й списую Сквороду / Або «Три царіє со дари». / Та сам собі у бур'яні, / Щоб не почув хто, не побачив, / Виспівую та плачу* (Т. Шевченко, «А.О. Козачковському»).

Біографічні відомості, а також аналіз творів поета, що їх визначає освітня програма, подано в розділах із такими назвами: *Поетичний образ України, Україна і я, Ліричні послання Україні, Далека й близька Україна, Музика поетичного слова*. Частотність слова *Україна* в таких назвах свідчить про основний мотив поезії Шевченка – розмову поета з Україною і про Україну. У цій розмові глибоким змістом наповнені слова *мати* і *діти*, *батьки* і *сини*, *діди* і *внуки*.

Хто такий в українській національній культурі Тарас Шевченко, учням відомо ще до навчання в 5-му класі. Тому автори деяких підручників слушно пропонують почати вивчення конкретних поезій Шевченка з обговорення питань: *Які вірші Шевченка ви знаєте? Що можете розказати напам'ять?*

Програма для 5–7-их класів передбачає вивчення таких поезій Шевченка: «За сонцем хмаронька пливе», «Зоре моя вечірняя...» (вступ до поеми «Княжна»), «Садок вишневий коло хати», «Мені тринадцятий минало», «І досі сниться...», «Учітись, читайте...» (уривок із Послання «І мертвим, і живим...»), «У нашім раї на землі», «Ми вкупочці колись росли», «Думка.

Тече вода в синє море», «Іван Підкова», «Розрита могила», «І золотої, й дорогої», «Мені однаково», балада «Тополя».

Звертаємо увагу на тексти «Зоре моя вечірняя...» (вступ до поеми «Княжна») і «Учітесь, читайте...» (уривок із поеми «І мертвим, і живим...»), які мають у підручниках різний обсяг, не завжди достатній для того, щоб виконати завдання і пояснити, як учні розуміють текст.

Якщо раніше в навчально-дидактичній літературі аналіз художніх текстів базувався на формулі «тема, ідея твору та його художні засоби», то в нових підручниках автори оперують термінами *мотив і художні засоби*, рідше – *тропи*. Серед мовно-художніх засобів виділяють *епітети, порівняння, метафори, персоніфікацію*, а також звертають увагу на таку характерну ознаку індивідуального стилю поета, як *пестливі форми іменників, прикметників, дієслів*.

У важливій інформації про особливості ліричної поезії, походження слова *лірика*, про художні засоби (епітети, метафори, явище персоніфікації) натрапляємо на неточне вживання терміна *персоніфікація*, або *уособлення*: так, наприклад, зауважено, що у вірші Шевченка «За сонцем хмаронька пливе» «всі дієслова-присудки персоніфіковані» (Авраменко-5: 125). Таке тлумачення помилкове: персоніфікація – це не окремі «дієслова-присудки», а словосполучення, у яких ознаки істот («живих предметів»), назви дій людини застосовані до назв предметів.

У підручнику (Заболотний-5: 96) аналіз поезії «За сонцем хмаронька пливе» увагу зосереджено на понятті *пейзажної лірики*, відповідно й сформульовано одне із завдань: «Доведіть, що у вірші йдеться про природу». Насправді всі наступні завдання (питання) проєктовані на вираження в поетичному ліричному тексті настрою, почуттів ліричного героя. На жаль, питань про те, якими мовними засобами передано такі емоційні стани, немає.

В обох частинах цього твору є знакові для індивідуального стилю Шевченка лексеми *мати і діти*; прозору семантику мають порівняння (*покриває... мов мати дитину. Очам любо; Й не знаєш, де дітись, І ждеши його, того світу, Мов матері діти*).

Про внутрішній стан, почуття ліричного героя свідчать слова *серце* (*одпочине*) і *душа* (*і тьмою німою / Оповіє тобі душу*), що належать до частотних лексем у словнику Шевченка. У ліричній поезії завжди наявний тісний зв'язок між явищами природи й емоційним станом ліричного героя, і в розгляданому тексті це підтверджено конкретним слововживанням.

Доречним вважаємо пояснення значення слова *по́ли* в тексті «*За сонцем хмаронька пливе – Широкі поли розстилає*». Для сучасних учнів це пояснення конкретно-чуттєвого змісту художнього образу: *полі́*, множина *по́ли* – частина верхнього одягу. Нагадаємо, що цей візуальний образ *хмари-поли* перегукується з авторським епітетом-новотвором у «Заповіті» Т. Шевченка: *Щоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі / Було видно, було чути, / Як реве ревучий*.

Пояснення значень окремих слів (*могила – курган, китайка – синя, червона тканина*) потребує для сучасних читачів додаткової інформації. Адже мова не про звичайну тканину, а про червону китайку, пор. у пісні: «*Ой у полі жито Копитами збито... червоною китайкою оче́ньки закрито*».

Важливо, що Шевченко розповідає не про природний ландшафт – кургани, а про *козацькі могили*, називаючи їх епітетом *високі́* та персоніфікуючи – оригінальний авторський образ (*могили розмовляють з вітром*): *Високі́ ті могили / Чорніють, як го́ри, / Та про волю нішком в полі / З вітрами говорять. / Сві́док слави ді́дівщини / З вітром розмовляє, / А внук ко́су несе в росу, / За ними співає*. Наведений уривок – яскрава ілюстрація поєднання зорових і різних звукових образів у створенні поетичного тексту.

У підручнику (Заболотний-6: 52) є примітка про літературний наголос слів у рядку *А внук ко́су несе́ в росу́*. Проте Шевченків вірш потребує збереження пісенного наголосу, оригінальної мелодики поезії, тому маємо прочитати: *А внук ко́су не́се в ро́су*.

Не можна погодитися з таким поясненням лексичного значення слова: «*ді́дівщина – тут: давні, ді́дівські часи*». Адже в тексті прямо сказано про *козацькі могили*, про *запорожців*, на тій самій сторінці підручника – портрет *козака*, картина І. Рєпіна про *козаків*. Поема Шевченка «Іван Підкова» так само про *козаків*.

Фіксуємо цікаву рубрику «Літературознавчий клуб», але бракує «Мовознавчого клубу», де можна довідатися про часові зміни в мові й особливості індивідуального стилю письменника.

Прикладом таких змін є давнє значення слова *світ*, тобто не тільки звичне для сучасного читача словосполучення *широкий світ*, або афоризм Шевченка *світ – не хата*, чи, наприклад, у поемі «Сон» (*Прощай, **світе**, прощай, земле, / Неприязний краю, / Мої муки, мої люті / В хмарі заховаю*), а й значення 'світанок', що його зберегла сучасна українська мова в таких висловах: *ні світ ні зоря, за світ встали козаченьки* (пор. також слово з історії української культури – *досвітки*).

Тільки в одному підручнику (Коваленко-5: 193) є слушні запитання щодо розуміння тексту «За сонцем хмаронька пливе» (*Чому у вірші протиставлено **світло і нітьму, день і ніч?** Чому ліричний герой вірша так чекає **світанку** «того **світу**?»), а також важлива додаткова інформація, пояснення в дужках значення слова *світ*: *І ждеш його, того **світу*** (тобто *світанку*), *як матері діти*. Таке пояснення зрозуміле, оскільки аналогічне словосполучення з прозорою семантикою *дожидати світу* є в поезії «У нашій раї на землі» (там само: 246).*

Рубрика «Поміркуй над прочитаним» розширює пізнавальне значення поезій Шевченка: учні мають знати, що означають уживані поетом слова, прочитувати синтаксично-інтонаційну різницю в частинах тексту, які передають різні почуття, емоційні стани ліричного героя. Це стосується аналізу текстів «Мені тринадцятий минало...», «У нашій раї на землі...» (Коваленко-6: 198).

В окремих підручниках є поодинокі завдання і пояснення новітніх термінів: *синквейн* (Авраменко-5: 127), варіант *сенкан* (Заболотний-6: 51), *діаманта* – як фіксація зв'язків між значеннями слів *перевертень* і *патріот* (Заболотний-7: 149).

Автори одних підручників більше уваги приділяють характеристиці звукової будови, розміру вірша, римам (Калинич-5), в інших – розрізненням звукових і зорових образів, мотивованих словником автора, який сприймав світ і як художник, і як людина з тонким музичним слухом. А втім, основне завдання – з'ясувати, як розуміють учні ліричний текст, про які почуття, емоції ліричного героя розповідає поезія Шевченка. Запропоновано різні вправи для пізнання, засвоєння значення слів.

Учні або встановлюють зв'язок між словом та його лексичним значенням, або мають пояснити, як розуміють слово. Це унаочнюють таблиці, певні схеми. Але стиль формулювання завдань не завжди відповідає літературній нормі української мови, наприклад: *Увідповідніть слово з його лексичним значенням, зважаючи на зміст прочитаного тексту* (Авраменко-7: 30). Якщо й погодитися, що дієслово *увідповіднити* – це необхідний термін у шкільному підручнику, то форма його синтаксичного зв'язку сумнівна. Навряд чи доцільно, перевіряючи знання, акцентувати увагу на таких ознаках цитованого вислову, як: НЕПРАВИЛЬНИЙ (вислів) / НЕПРАВИЛЬНО (Авраменко-6: 36).

У підручниках використовують різні видання творів Шевченка. Сьогодні, очевидно, переважають електронні джерела. З погляду історії української літературної мови важливо пояснювати правопис деяких слів у Шевченкових текстах: *люде / люди, нігде, панувати / панувати., почити, опочивати, похажєє / походжає, танцювати, тойді, теперички, ухо, ус, швидче, щоніч, щодень* тощо. Частотні в Шевченкових джерелах варіанти такого типу, як словоформи *люде / люди*, можна вважати орфокультуремами, поширюючи це поняття на деякі інші особливості індивідуальних стилів класиків української літератури. Але в навчально-дидактичній літературі про такі факти має бути відповідна інформація. Коли йдеться про гумористичні тексти, у яких зафіксовані народні перекази, пов'язані з біографією письменника, варто звертати увагу на розмовний стиль текстів (Коваленко-6: 204–206).

Правописні відмінності не можуть заперечити естетичної вартості поезії Кобзаря, твори якого ставали народними піснями, а поширені афористичні вислови збагачували й збагачують поетичну фразеологію української мови, засвідчуючи глибoku філософську думку поета про вічні людські цінності.

Аналіз художнього тексту в підручниках передбачає подвійне завдання: 1) наблизити мову Шевченка до сучасного сприймання; 2) пізнавати індивідуальний стиль автора. Принагідно учні мають отримувати інформацію про зміну норм літературної мови. Виразний приклад – поезія «І досі сниться...»,

де фіксуємо словосполучення *мати прийма на руки дитя*, пор. сучасне слововживання: *мати бере (взяла) на руки дитя*.

Аналізуючи цей ліричний твір, автори підручників наголошують на значенні ключового поняття 'щастя' (щаслива родина). У підручнику (Калинич-6: 63) наведено суголосне з цим поняттям цікаве міркування Шевченка в повісті «Художник» про щасливу людину: *«Багато, надзвичайно багато прекрасного в божественній, безсмертній природі, але вінець безсмертної природи – це одухотворене щастям обличчя людини; вищого, прекраснішого в природі я нічого не знаю»*.

Поезія «І досі сниться...» – вдячний матеріал для підтвердження того, що Шевченко-художник словами, фразеологічними словосполучками, синтаксичними особливостями поетичної фрази, ритмом вірша передавав почуттєві враження від уявленої картини: *І досі сниться. Під горою, / Між вербами та над водою, / Біленька хаточка. Сидить / Неначе й досі сивий дід // Коло хатиночки і бавить / Хорошее та кучеряве / Своє маленькеє внуча. / І досі сниться: вийшла з хати / Веселя, сміючись, мати, / Цілує діда, і дитя / Аж тричі весело цілує, / Прийма на руки, і годус, / І спать несе. А дід сидить, / І усміхається, і стиха / Промовить нишком: /– Де ж те лихо? / Печалі тії, вороги? / І нищечком старий читає, / Перехрестившись, «Отче наш». / Крізь верби сонечко сіяє / І тихо гасне. День погас, / І все почило. Сивий в хату / Й собі пішов опочивати*. Жодного звука, жодного повтореного слова, сполучника чи розділового знака не можна скоротити в цьому ліричному сніспогаді про щасливу родину. Оповідь ліричного героя супроводжує рух його очей: погляд ніби зупиняється на конкретних об'єктах, переходячи з одного на другий, і цей рух споглядання робить текст динамічним і водночас розмірено-спокійним, як роздум-мрію про душевний спокій, щасливу родину.

У вірші «І досі сниться...» передано гармонію світу природи і внутрішнього стану людини. Саме такий настрої створює картина Т. Шевченка «Селянська родина» (Борзенко-6; Яценко-6), яку інші автори підручників використовують як ілюстрацію до поезії «Садок вишневий коло хаги» (Авраменко-5; Заболотний-5; Коваленко-5).

Розділ «Поетичний дивосвіт» (Заболотний-6: 49–50) містить низку питань і завдань, пов'язаних із розвитком словникового запасу учнів, розумінням поетичного тексту, прочитанням художніх образів та їх символічних значень. Роботу з текстом урізноманітнюють завдання рубрик: *Аналізуємо, Перевіряємо, Міркуємо*.

Для упізнання авторського стилю не досить виписати епітети, порівняння, метафори. Треба пояснити їх функцію, тобто розшифрувати авторські значення висловів. Наприклад, в одному з підручників для 6 класу назва «Козацька тематика у творах Тараса Шевченка» об'єднує біографічні відомості (слухно виділено, як і в інших джерелах, роки життя поета) та інформацію про два тексти: «Думка. Тече вода в синє море» та «Іван Підкова» (Борзенко-6).

Невеликий ліричний твір «Думка. Тече вода в синє море» потребує пояснення символічного значення образу *синього моря*, що означає 'далекий край' (пор. значення фразеологічного вислову *пішов козак світ за очі*), 'чужину', де *не ті люде*, це 'той бік', з якого нема вороття *додому: Журавлі летять додому*, а козак плаче, бо для нього – *шляхи биті заросли тернами*.

Зв'язок далекого краю (за *синім морем*) із польотом птахів характерний для мовомислення Шевченка: згадаймо рядки з твору «Причинна»: *Якби то далися орлині крила, / За синім би морем милого знайшла*.

Пояснення таких архетипних образів, як *битий шлях* і *терни на шляху*, потребує звернення до всього вертикального контексту Шевченкової поезії. Бо в образах, якими мислив поет, захована мудрість самої мови, пам'ять, історія людей, які жили на цій землі в конкретних природних умовах, мали свою побутову культуру. І все це відбилося в народній пісні, у пареміях, образних висловах української мови, зокрема й таких, як у поезії «Думка. Тече вода в синє море». До художніх засобів у цьому тексті належить анафора – однакові початки рядків, паралелізм у поєднанні з протиставленням (сполучники *та, а*).

Два тексти «Учітесь, читайте...» і «Зоре моя вечірняя...» – уривки з більших творів поета, і це утруднює формулювання завдань, що їх мають виконати учні. Перший текст з афористичним висловом «І чужому научайтесь, і свого не цурайтесь»

у різних підручниках має неоднаковий обсяг. Навряд чи достатньо 11 (одинадцяти) рядків, вибраних із ліро-епічного послання «І мертвим, і живим...», щоб п'ятикласники змогли відповісти на питання: *На твою думку, що таке чуже, а що своє в навчанні? Як поет радить це поєднувати? Чому, на переконання Т. Шевченка, не можна зрікатися рідного народу, його традицій, мови?* (Яценко-5: 212). Останнє питання мотивоване всім текстом цієї поеми-послання, а не коротким уривком, наведеним у підручнику.

Саме в тексті «І мертвим, і живим...» є афоризм Шевченка *В своїй хаті – своя й правда, і сила, і воля*, який міг би доповнити наведені в підручнику вислови про Батьківщину: *Без Батьківщини немає людини; Чужа хата – гірше ката* (Яценко-5: 108).

Текст «Зоре моя вечірняя...» (уривок із поеми «Княжна»), на відміну від інших підручників, не скорочено; у «Мовній скарбничці» читаємо про міфологічне значення слів-понять, уживаних в уривку «Зоре моя вечірняя...» (наголошено на оригінальному авторському образі *Як у Дніпра веселочка воду позичає* і збережено важливе закінчення розмови із Зорею) (Яценко-5: 111–112). Адже Зоря – це не тільки яскрава планета Венера, як пояснено в підручнику. Шевченко не випадково називає Зорю *своєю*: це – натхненниця поета, його Муза [Синиченко 2018: 379]. Тому поет хоче розказати їй про те, що діється в Україні. Адже всі його думки (творчість) – про Україну, і саме Муза – його співрозмовниця, натхненниця творчості – все розповідає Богові.

Міркуючи над текстом поезії «Зоре моя вечірняя...», констатуємо, що *Дніпро* – це символічний образ України (Борзенко-5: 161–162), учні мають розповісти, як вони уявляють картину: *у Дніпра веселочка воду позичає*.

У підручнику (Качак-5: 127–131) згадані два тексти мають інший обсяг: цілком достатній, переконливий текст про Україну «Учітесь, читайте...» – з логічними питаннями й завданнями для учнів та скорочений – «Зоре моя вечірняя...», у якому наголошено на художньо-образній функції засобу персоніфікації, на ролі зорових образів у ліричному творі.

Хоч уривки «Учітесь, читайте...» і «Зоре моя вечірняя...» – це ліричні твори, але ліричні мотиви в цих двох текстах зовсім різні: перший уривок – це громадянська, патріотична лірика про непросту історію України-матері, це звертання до дітей України – єднатися, щоб вибороти волю. Другий уривок – розмова ліричного героя із своєю Музою про любов до України, до її природи, туга в неволі за далекою Україною. Мотиви ліричних творів Шевченка пов'язані з різними настроями, почуттями.

Цілком слушно автори підручників радять для читання поезії вголос добирати супровідну музику й порівнювати варіанти озвучуваних віршів. Підручники для різних класів (Заболотний-5: 6, 7) передбачають творчі завдання щодо аналізу звукової природи (музики) Шевченкових віршованих текстів. У відтворенні їх важливе й наголошування слів, і дотримання інтонаційно-ритмічної природи авторської мови-розмови, і відтворення інтонації монологу та діалогу, як у поезії «Ми вкупочці колись росли...» (Чумарна-7: 114–115).

У підручнику (Коваленко-5, 6) сформульовано завдання виділити два – три ключові слова, що розкривають мотив ліричного твору («За сонцем хмаронька пливе...», «Мені тринадцятий минало»). Але прикладів такого аналізу автори не пропонують.

У навчально-дидактичному дискурсі про творчість Шевченка частина текстів присвячена біографії письменника. У цих текстах впадають в око написання топонімів *Моринці*, *Кирилівка*, *Керелівка*, *Вільно*. Переважно ці назви мають форму називного відмінка: *народився в с. Моринці, переїхали в с. Керелівка / Кирилівка, жив у м. Вільно*. Але є й варіанти: *народився в с. Моринцях, поїхав до Вільна*. Це давня проблема: відмінювати власну назву чи залишати її незмінною. Тим часом така варіантність мотивована поширеною практикою вживання топонімів у документах офіційних, а біографічні відомості – це офіційне джерело. У колишній зафіксованій назві *Керелівка* збережено місцеву вимову слова. Топонім *Кирилівка* давно замінено на *Шевченкове* (там є музей Т. Шевченка), але таку назву фіксуємо тільки в одному підручнику (Заболотний-7: 138).

Звертаємо увагу на стиль викладу біографічних фактів. Авторам деяких текстів бракує відчуття історичного часу, коли про події минулих століть вони пишуть, послуговуючись сучасними висловами-штампами, наприклад: [Тарас Шевченко] *знайшов у собі сили піднятися з колін і повести за собою весь народ. За це Україна йому вдячна* (Авраменко-5: 123).

Не відповідає стилеві навчальної літератури й така тональність розмовно-зниженої оповіді, у якій поєднано лексику й словосполучення різної стилістичної оцінки, що створює гумористичний ефект: [Шевченко] *Наймитував за шматок хліба. Потім його забрали служкою-попихачем до панського маєтку. А далі розлучили і з Батьківщиною, яку він так любив. Пан оселився в імперській столиці Петербурзі. Слідом за ним туди погнали й слуг <...> І сталося диво: прочитавши «Кобзаря», мільйони українців і українок ніби прокинулися від довгого сну, згадали про рідну співучу мову, свою історію, стали боротися за незалежність* (Яценко-5: 109–110).

Важко переоцінити значення мовотворчості Т. Шевченка у вихованні мовно-національної свідомості громадян України. Тому метою навчально-дидактичного дискурсу має бути раціональне поєднання у шкільних підручниках літературознавчої і мовознавчої інформації про поетичні тексти Шевченка, що буде мотивувати глибоке вивчення його пророчого слова.

Синиченко О. Сто уроків української лексики. Київ: Дніпро, 2018.

Сичова В. Шевченкові тексти і тексти про Шевченка у підручниках з української мови. *Культура слова*. 2014. Вип. 80. С. 257–265.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Авраменко-5 – Авраменко О. Українська література: підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2023.

Авраменко-6 – Авраменко О. Українська література: підруч. для 6 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2024.

Авраменко-7 – Авраменко О. Українська література: підруч. для 7 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2024.

Борзенко-5 – Борзенко О. Українська література: підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти. Харків: Ранок, 2023.

Борзенко-6 – Борзенко О., Столій І. Українська література: підруч. для 6 кл. закл. загальн. середн. освіти. Харків: Ранок, 2023.

Заболотний-5 – Заболотний В., Заболотний О., Слоньовська О., Ярмутьська І. Українська література: підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Літера ЛТД, 2022.

Заболотний-6 – Заболотний В., Заболотний О., Слоньовська О., Ярмутьська І. Українська література: підруч. для 6 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Літера ЛТД, 2023.

Заболотний-7 – Заболотний В., Заболотний О., Слоньовська О., Ярмутьська І. Українська література: підруч. для 7 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Літера ЛТД, 2024.

Калинич-5 – Калинич О., Дячок С. Українська література: підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти. За ред. Ю.І. Ковбасенка. Тернопіль: Астон, 2024.

Калинич-6 – Калинич О., Дячок С. Українська література: підруч. для 6 кл. закл. загальн. середн. освіти. За ред. Ю.І. Ковбасенка. Тернопіль: Астон, 2023.

Качак-5 – Качак Т., Тебешевська О. Українська література. 5 клас. Підруч. для закл. загальн. середн. освіти. Київ: Академія, 2022.

Коваленко-5 – Коваленко Л., Бернадська Н. Українська література: підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Освіта, 2022.

Коваленко-6 – Коваленко Л., Бернадська Н. Українська література: підруч. для 6 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Освіта, 2023.

Чумарна-5 – Чумарна М.І, Пастушенко Н.М. Українська література: підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2022.

Чумарна-7 – Чумарна М.І, Пастушенко Н.М. Українська література: підруч. для 7 кл. закл. загальн. середн. освіти. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2023.

Яценко-5 – Яценко Т., Пахаренко В., Слижук О. Українська література: підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Освіта, 2022.

Яценко-6 – Яценко Т., Пахаренко В., Слижук О. Українська література: підруч. для 6 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Освіта, 2023.

REFERENCES

Sychova, V. (2014). Shevchenko's texts and texts about Shevchenko in Ukrainian language textbooks. *Culture of the Word*, 80, 257–265 (in Ukr.).

Synychenko, O. (2018). One hundred lessons of Ukrainian vocabulary. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).

LEGEND

Авраменко-5 – Avramenko, O. (2023). Ukrainian literature: textbook for 5th grade of general secondary education. Kyiv: Hramota (in Ukr.).

Авраменко-6 – Avramenko, O. (2024). Ukrainian literature: textbook for 6th grade of general secondary education. Kyiv: Hramota (in Ukr.).

Авраменко-7 – Avramenko, O. (2024). Ukrainian literature: textbook for 7th grade of general secondary education. Kyiv: Hramota (in Ukr.).

Борзенко-5 – Borzenko, O. (2023). Ukrainian literature: textbook for 5th grade of general secondary education. Kharkiv: Ranok (in Ukr.).

Борзенко-6 – Borzenko, O., Stolii, I. (2023). Ukrainian literature: textbook for 6th grade of general secondary education. Kharkiv: Ranok (in Ukr.).

Заболотний-5 – Zabolotnyi, V., Zabolotnyi, O., Slonovska, O., Yarmulska, I. (2022). Ukrainian literature: textbook for 5th grade of general secondary education. Kyiv: Litera LTD (in Ukr.).

Заболотний-6 – Zabolotnyi, V., Zabolotnyi, O., Slonovska, O., Yarmulska, I. (2023). Ukrainian literature: textbook for 6th grade of general secondary education. Kyiv: Litera LTD (in Ukr.).

Заболотний-7 – Zabolotnyi, V., Zabolotnyi, O., Slonovska, O., Yarmulska, I. (2024). Ukrainian literature: textbook for 7th grade of general secondary education. Kyiv: Litera LTD (in Ukr.).

Калинич-5 – Kalynych, O., Diachok, S. (2024). Ukrainian literature: textbook for 5th grade of general secondary education. Yu.I. Kovbasenko, ed. Ternopil: Aston (in Ukr.).

Калинич-6 – Kalynych, O., Diachok, S. (2023). Ukrainian literature: textbook for 6th grade of general secondary education. Yu.I. Kovbasenko, ed. Ternopil: Aston (in Ukr.).

Качак-5 – Kachak, T., Tebeshevska, O. (2022). Ukrainian literature. Grade 5. Textbook for the general secondary education. Kyiv: Akademiia (in Ukr.).

Коваленко-5 – Kovalenko, L., Bernadska, N. (2022). Ukrainian literature: textbook for 5th grade of general secondary education. Kyiv: Osvita (in Ukr.).

Коваленко-6 – Kovalenko, L., Bernadska, N. (2023). Ukrainian literature: textbook for 6th grade of general secondary education. Kyiv: Osvita (in Ukr.).

Чумарна-5 – Chumarna, M.I., Pastushenko, N.M. (2022). Ukrainian literature: textbook for 5th grade of general secondary education. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan (in Ukr.).

Чумарна-7 – Chumarna, M.I., Pastushenko, N.M. (2023). Ukrainian literature: textbook for 7th grade of general secondary education. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan (in Ukr.).

Яценко-5 – Yatsenko, T., Pakharenko, V., Slyzhuk, O. (2022). Ukrainian literature: textbook for 5th grade of general secondary education. Kyiv: Osvita (in Ukr.).

Яценко-6 – Yatsenko, T., Pakharenko, V., Slyzhuk, O. (2023). Ukrainian literature: textbook for 6th grade of general secondary education. Kyiv: Osvita (in Ukr.).

Стаття надійшла до редакції
16.04.2025

Прийнято до друку 01.05.2025

Статтю опубліковано 29.09.2025

Received 16.04.2025

Accepted for publication

01.05.2025

Published on 29.09.2025

Svitlana Yermolenko

SHEVCHENKO'S WORD AND EDUCATION OF LANGUAGE-NATIONAL CONSCIOUSNESS

The article analyzes the language of modern textbooks on Ukrainian literature for grades 5–7 as an educational and didactic discourse, as well as the linguostylistic resource of analyzing the work of T. Shevchenko, its potential for forming the linguistic and national consciousness of students. Emphasis is placed on the complex intermedia tools used by the authors of the textbooks in covering the biography, work of Shevchenko the poet and Shevchenko the artist. It is noted that the analysis of the poet's works, which are determined by the educational program, requires the search for effective educational and methodological techniques that combine the study of language and literature as the basis for the formation of the national consciousness of Ukrainians.

The importance of such a section as “Reading Workshop” with a competition to choose the best reader of Shevchenko's poems is noted. Attention is paid to tasks related to works of art that embody the image of Shevchenko.

The combination of popular science, journalistic, and artistic styles in educational and didactic discourse requires greater attention to the features of the poet's individual style, the interpretation of the semantics of specific statements as signs of the history of language. Attention is paid to the style of formulation of varieties of written and oral tasks for students. Critical remarks are made regarding the presentation of the writer's biography.

Key words: educational and didactic discourse, biographical texts, the language of Shevchenko's poetry, the interaction of arts, the individual style of the poet, catchphrases, varieties of lyrical texts.